

Małgorzata Sylwestrzak
Wydział Filologiczny
Uniwersytetu w Białymstoku

MARKA GIRSZYNA GRY Z KLISZAMI. „MAŁY CZŁOWIEK” – „OBCY” – ŻYD

Mark Girszyn (ur. w 1923 roku w Odessie) jest autorem pochodzenia żydowskiego, należącym do Trzeciej Fali emigracji rosyjskiej¹. Problematyka jego twórczości skupiona jest wokół sytuacji rosyjskiego emigranta na obczyźnie. Najwięcej miejsca poświęca Girszyn pochodzącej ze Związku Radzieckiego społeczności żydowskiej, która wraz z bagażem doświadczeń mieszkańców kraju totalitarnego przywozi ze sobą do Ameryki mentalność *homo sovieticus* połączoną z lękiem przedstawiciela uciskanej mniejszości. Bohaterowie utworów odesyty oscylują nierzadko pomiędzy zachwytem wolnością w nowym kraju, przytłoczeniem innością kapitalistycznej „dżungli”², w której się znaleźli, i zagubieniem³. Według Siergieja Dowłatowa, Girszyn to kronikarz codzienności Trzeciej Emigracji⁴, zapisujący w swoich utworach sytuacje i stany psychiczne człowieka przeniesionego w obce mu środowisko.

W niniejszym artykule skupię się na analizie powieści zatytułowanej *Ubijstwo emigranta*⁵. Interesować będą mnie klisze literackie i społeczne,

¹ W 1974 roku pisarz opuszcza ZSRR i osiedla się na stałe w Nowym Jorku. W Ameryce ma miejsce jego debiut literacki. Autor publikuje w czasopiśmie zarówno po rosyjsku, jak i w przekładach na angielski, a także wydaje powieści. Jego dwie najbardziej znane książki to *Ubijstwo emigranta* (*Убийство эмигранта. Случай в гостинице на 44-ой улице*) oraz *Brighton Beach* (*Брайтон Бич*).

² Porównanie Nowego Jorku do dżungli pojawia się w tekście Girszyzna niejednokrotnie.

³ A. Wołodźko, *Z Odessy na Brighton Beach. Twórczość Marka Girszyzna*, w: tejeż, *Pasierbowie Rosji. O prozaikach Trzeciej Emigracji*, Warszawa 1995, s. 181-198.

⁴ С. Довлатов, *Драма на берегу океана*, „Слово/Word. Литературно-художественный журнал” 2008, nr 59, <http://magazines.russ.ru/slovo/2008/59/do7.html> (dostęp 2018-09-28).

⁵ Wszystkie cytaty z utworu pochodzą z wydania: М. Гиршин, *Убийство эмигранта. Брайтон Бич. Романы*, Санкт-Петербург 1993.

wykorzystywane przez autora w toku narracji. Chociaż tekst Girszyna nasycony jest licznymi aluzjami literackimi, w tym miejscu przyjrzyć się tylko dwóm zagadnieniom z tego zakresu – kliszy „małego człowieka”, w której odeski autor tworzy paralelę pomiędzy swoją narracją a fabułą *Szynelu* Mikołaja Gogola, oraz kliszy „obcego”, zaczerpniętej z powieści Alberta Camusa. Na koniec postaram się pokazać także grę Girszyna z kliszą Żyda-ofiary.

Powieść *Ubijstwo emigranta* opowiada o pierwszych miesiącach pobytu w Nowym Jorku pochodzącego z terenów Ukrainy bohatera o imieniu Alik (o ukraińskich korzeniach radzieckiego Żyda dowiadujemy się pośrednio, poprzez używane przez niego słownictwo⁶). Tekst powieści stanowi pisany lakonicznym językiem dziennik Alika, w którym bohater zapisuje w najdrobniejszych szczegółach wydarzenia rozgrywające się w nowej rzeczywistości. W dzienniku rejestrowane są problemy emigranta związane z adaptacją w nieznanym miejscu⁷ – trudności komunikacyjne (brak znajomości angielskiego prowadzi do upośledzenia społecznego człowieka, który w swoim kraju zaliczany był do inteligencji), bytowe (brak pieniędzy), a także towarzyszące mu uczucia (bezzadność, bezbronność, poczucie krzywdy, zagubienie)⁸.

W trakcie lektury nasyconego aluzjami tekstu przed oczami czytelnika stają coraz to nowe oblicza głównego bohatera. Raz przypomina on Gogolowskiego Akakija Akakijewicza Basmaczkina, w innej partii utworu upodabnia się natomiast do bohatera *Obcego* Camusa, zaś jego sytuacja w świecie rządzonym niezrozumiałymi mechanizmami, a także niepełne imię (nazwisko bohatera w ogóle nie pojawia się w tekście, a zamiast imienia odojcowskiego, tzw. *otcziestwa*, używana jest żartobliwa forma *Bat'kowicz*) przywodzą na myśl postać Józefa K. z *Procesu* Kafki. Drugi tytuł powieści, *Dziennik prostaka*, odnieść można do *Dziennika obłąkanego* Gogola⁹.

⁶ W wypowiedziach bohatera pojawiają się niekiedy ukrainizmy. Por. fragment tekstu: „спит себе сейчас и курей бачит, как у нас говорят” (s. 38), w którym wykorzystane zostaje ukraińskie powiedzenie „(Лисиця) спить а курей бачить” (*Українські народні прислів'я та приказки*, red. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут, Київ 1963, s. 379).

⁷ Więcej na temat sytuacji bohatera powieści zob. А. Янковски, *Проблема самоидентифікації в повісті Марка Гиршина «Дневник простака. Случай в гостинице на 44-й улице»*, „Мова і культура” 2011, вип. 14, т. 7, s. 370-376.

⁸ Pomimo iż autor skupia się na trudnościach emigranckiego życia, stworzony przez niego obraz Ameryki okazuje się być niejednoznaczny i wielowymiarowy. Siergiej Dowłатов charakteryzuje twórczość Girszyna w następujący sposób: „Гиршин избегает двух крайностей эмигрантского восприятия жизни, он не идеализирует Америку, как образ земного рая, но и не впадает в тотальный критицизм, свойственный людям, утратившим привычные связи и растерявшимся в незнакомой языковой, духовной и социальной среде” (С. Довлатов, *Драма на берегу океана...*, dz. cyt.).

⁹ И. Абель, *Нью-Йорк, касриловская окраина*, <http://www.kontinent.org/iiliya-abel>

Z kolei perypetie życiowe i problemy spotykające Alika na obczyźnie skłaniają czytelnika do umieszczenia tej postaci w gronie bohaterów-nieudaczników znanych z opowiadań Siergieja Dowłatowa¹⁰. Pojawiające się w wielu fragmentach dziennika opisy behawioralne zachowań obserwowanych przez bohatera w jego otoczeniu wydają się być natomiast inspirowane prozą amerykańską¹¹, skądinąd bardzo popularną wśród pisarzy Trzeciej Fali¹². Girszynowski bohater funkcjonuje więc na styku tradycji literackiej i doświadczenia emigranckiego, znanego autorowi z empirii.

Klisza „małego człowieka”, czyli bohater, na którego wszyscy krzyczą

W kreacji głównego bohatera powieści *Ubijstwo emigranta* autor odwołuje się do tradycji literackiej. Prototypami emigranta Alika są Gogolowski Akakij Akakijewicz oraz Meursault, bohater powieści Alberta Camusa. Zarówno postać „małego człowieka” stworzona przez Gogoła, jak i bohater, który zostaje ukarany nie tyle za swoje przewinienie, ile za niestandardowe zachowanie, weszli na stałe do kanonu literatury. Stworzenie głównego bohatera poprzez połączenie cech Baszmaczki i Meurasulta można więc potraktować jako wykorzystanie pewnych klisz literackich¹³. Girszyn nie ogranicza się jednak ani do pokazania „małego człowieka” w nowej sytuacji, ani do przedstawienia nowej historii „obcego”. Stworzenie bohatera hybrydy,

gorod-i-mir/, (dostęp: 2018-06-08). Autor przedstawia ponadto ciekawą paralełę pomiędzy twórczością Marka Girszyna a twórczością Szaloma Alejchema.

¹⁰ Na temat bohaterów Dowłatowa zob. np. A. Генис, *Довлатов и окрестности*, Москва 2011, s. 90-91, a także A. Wołodźko, *Pasierbowie Rosji...*, dz. cyt., s. 107-109. Ilia Abel (op. cit.) zauważa podobieństwo pomiędzy prozą Girszyna a twórczością Dowłatowa z okresu amerykańskiego. Przy czym Girszyn, według Abła, pisze oszczędniej: „Марк Гиришин писал экономнее. У него короткие фразы и диалоги, то, что есть известные лирические отступления любого рода – кратки и визуальны до предела, как в киносценарии, переведенном в режиссерский текст”.

¹¹ Na dokonaniach prozaików amerykańskich, a w szczególności Hemingwaya, Faulknera i Steinbecka, wzorował się także Albert Camus podczas pisania *Obcego*, co ma swoje odzwierciedlenie zwłaszcza w pierwszej części powieści (zob. R. Quilliot, *L'étranger. Présentation*, w: A. Camus, *Théâtre, récits, nouvelles*, préface J. Grenier, textes établis et annotés R. Quilliot, Paris: Éditions Gallimard 1962, s. 1910).

¹² Wspomina o tym Wasilij Aksionow w tekście *Отвечая на ответ. (Заметки новичка на американской художественной сцене)*. Zob. A. Malska-Lustig, *Zachód w oczach rosyjskiego emigranta (Siergiej Dowłatow)*, w: *Kultura rosyjska w ojczyźnie i diasporze. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lucjanowi Suchankowi*, pod red. L. Liburskiej, Kraków 2007, s. 161.

¹³ Klisza „małego człowieka” ma swoje źródło w utworze Aleksandra Puszkina pt. *Poczmistrz*, zaś klisza bohatera osądzonego za niezgodne z zasadami społecznymi zachowanie wywodzi się od postaci Dmitrija Karamazowa z powieści *Bracia Karamazow*. Obie te klisze doczekały się licznych realizacji zarówno na kartach literatury, jak i w kinie (klisza „obcego” chociażby w filmie w reżyserii Sidneya Lumeta pt. *Dwunastu gniewnych ludzi* z 1957 roku, czy też w rosyjskiej realizacji tego problemu w reżyserii Nikity Michalkowa pt. „12”).

ulepionego z elementów przejętych z postaci literackich to przede wszystkim zabawa intelektualna, w której na pierwszy plan wysuwają się na przemian realia życia rosyjskiego emigranta oraz zaczerpnięte z literatury i przeciwstawiane sobie nawzajem klisze.

Na początek postaram się omówić realizację kliszy „małego człowieka”. W pierwszych partiach powieści główny bohater daje się poznać czytelnikowi jako postać skupiona na sprawach bytowych i na swoim małym dramacie, a więc dysponuje podobnymi cechami psychicznymi, co bohater *Szyneli*¹⁴. Odczucia Alika również tożsame są z przeżyciami Gogolowskiej postaci, wyrażonymi najdobitniej w okrzyku Baszmaczkinia „оставьте меня, зачем вы меня обижаете?”¹⁵. W tekście Girszyna słowa głównego bohatera mają podobny wydźwięk, co wypowiedź Akakija Akakijewicza: „Что это на мне такое написано, что все они, начиная с [...] уличного торговца фруктами, как сговорились, кричат на меня?” (s. 25) – zapytuje sam siebie na kartach dziennika Alik. Uczuciami pojawiającymi się najczęściej u świeżo upieczonego Amerykanina są bezradność, poniżenie i obraza, zaś kontakt z pozaimigranckim otoczeniem zredukowany jest z początku do sytuacji, gdy z Alika ktoś się śmieje (obsługa hotelowa kpi z jego kalekiego angielskiego); ktoś go obraża (sklepikarz w trakcie robienia zakupów); a poza tym nikt go nie słucha – nawet prowadzący sprawę Alika pracownik opieki społecznej zadaje bohaterowi pytania, ale nie interesują go jego odpowiedzi:

Всегда, когда я у него бывал, он говорил эти слова, наверное, у него такая инструкция. Но дискутировать с ним трудно, потому что он никогда не слушает, перебивает и продолжает говорить свое (s. 45).

Он спросил, почему, если мне здесь так не нравится, я уехал из Союза. Я удивился, мне не не нравится, тем более никогда ему об этом не говорил (s. 45).

Girszyn tworzy ponadto paralele pomiędzy swoją narracją a tekstem Gogola na poziomie fabuły. Alikowi nie zostaje co prawda odebrany płaszcz ani żadna inna część garderoby (tak jak ma to miejsce z Baszmaczkinem), niemniej jednak rejestruje on inną stratę – w wydawnictwie, do którego zanosz swoje opowiadania, pozbawiony zostaje maszynopisu. Na kartach po-

¹⁴ Na temat bohatera *Szyneli* Gogola zob. В.Ш. Кривонос, «Бедный Акакий Акакиевич» (об идеологических подходах к «Шинели» Гоголя), «Вопросы Литературы» 2004, № 6, s. 139-156; В.С. Расторгуева, *Старое и новое в «Маленьком человеке»*, «Вестник Красноярского Государственного Педагогического Университета им. В. П. Астафьева» 2012, № 4 (22), s. 310; D. Romanowski, *В поисках «человека в человеке»: «Шинель» Гоголя*, „Slavia Orientalis” 2004, nr 3, s. 341-361.

¹⁵ Н.В. Гоголь, *Шинель*, в: *Собрание сочинений в семи томах*, т. 3: *Повести*, Москва 1966, s. 137.

wieści *Ubijstwo emigranta* od czasu do czasu pojawiają się też równie tajemniczy jak w *Szynelu* jegomości (w tym wypadku – czarnoskórzy), którzy, chociaż nie zabierają głównemu bohaterowi palta, to wymuszają od niego pieniądze. Alik jest ponadto zobligowany do kierowania próśb o pomoc do „osoby na wysokim stanowisku”, którą w powieści Girszyzna okazuje się być pracownik opieki socjalnej, mający nad losem imigranta władzę niemalże absolutną, gdyż to od jego woli zależy, czy bohater otrzyma zapomogę na kolejne kilka tygodni, czy też zostanie wyrzucony z hotelu i pozostawiony bez grosza. Podobnie jak wyższy rangą urzędnik z opowiadania Gogoła, Girszynowski pracownik opieki społecznej wykorzystuje swoją pozycję do zademonstrowania przewagi nad głównym bohaterem. Po spotkaniu w biurze opieki społecznej Alik zapisuje:

И я вспомнил, он все время приписывал мне грехи. Что я против Америки. Зачем, не знаю. Неужели правду эмигранты говорят – чтоб выслужиться (s. 47).

Nawiązania Girszyzna do opowiadania Gogoła, realizowane zarówno na poziomie konstrukcji głównego bohatera, jak i na poziomie fabuły sprawiają, że czytelnik zaczyna odbierać tę postać jako nową realizację „małego człowieka”. W miarę rozwoju wydarzeń wykorzystywana klisza literacka zostaje jednak zmieniona na skutek nagłego zwrotu akcji – w hotelu, w którym mieszka Alik Bat’kowicz, ma miejsce zabójstwo. Ofiarą okazuje się być znajomy Alika, Wowa, również emigrant z ZSRR. Główny bohater, którego zmartwienia i przemyślenia do tej pory skupiały się na własnej bezradności wobec otaczającego go świata, zostaje wpisany w krąg podejrzanych, a jego lapidarny i prowadzony bez emocji dziennik (bo nawet o spotykających go nieprzyjemnościach Alik mówi bez większego zaangażowania) zaczyna nagle przypominać zupełnie inną narrację – opowieść Meursaulta z *Obcego* Camusa.

Klisza „Obcego”, czyli bohater jako podejrzany

Omówienie kliszy literackiej, którą nazwałam tutaj „kliszą Obcego” zaczęłam od krótkiego scharakteryzowania języka powieści Girszyzna w celu pokazania podobieństw pomiędzy narracją *Ubijstwa emigranta* a narracją *Obcego*. Utwór Girszyzna, którego drugi tytuł brzmi *Dziennik prostaka* (*Дневник простака*), charakteryzuje się nieskomplikowaną składnią oraz wykorzystaniem najprostszego słownictwa. W dzienniku Alika nie znajdziemy ani opisu amerykańskich krajobrazów, ani charakterystyki miasta, w którym ma miejsce akcja utworu, ani charakterystyki Amerykanów. Ci ostatni, jeśli pojawiają się w tekście, przedstawiani są za pośrednictwem opisów behawioralnych – na przykład coś niosą, w jakiś szczególny sposób

jedzą, wsiadają do samochodów, otwierają drzwi, coś mówią, itp. Ponadto zapiski bohatera skupione są wokół codziennych zajęć – w dzienniku rejestruje on na przykład przebieg zakupów, gotowanie obiadu, kąpiele pod prysznicem, czy spacerzy po ulicach Nowego Jorku. Nawet opis romansu z milionerką Nolą zredukowany zostaje w dużej mierze do wypunktowania zdarzeń oraz do przytoczenia wypowiedzi kobiety i replik Alika:

Мне стало все равно, обидится она или даже уйдет, и я спросил напрямик, пойдет она ко мне в гости в гостиницу. Она сразу ответила, да. Но не сейчас, потому что она оставила Леню одного дома и волнуется, он может забыть покушать. В следующий раз я оставляю его в приемной врача, и мы пойдем к тебе.

Я спросил, может она приехать завтра. Она ответила, может. Это мне в ней понравилось, что так просто (s. 28-29).

Monotonność i lapidarność narracji dziennika emigranta zaczyna wywoływać u czytelnika asocjacje z narracją Camusa w momencie, gdy główny bohater staje się świadkiem zabójstwa w hotelu. Sąsiada Wowę zabijają czarnoskórzy narkomani, zaś główny bohater powieści okazuje się być jedyną osobą, która widziała z bliska napastników. Chociaż Alik jest tylko świadkiem, a nie oskarżonym, policja odnosi się do niego z podejrzliwością. Jak się okazuje, przyczyną jest sposób zachowania Alika, który w trakcie pierwszego przesłuchania nie interesuje się losem sąsiada i nie wyraża swojego współczucia dla rodziny ofiary, a wręcz przeciwnie – wypowiada się o Wowie w sposób krytyczny, opisując go jako człowieka nieuczciwego¹⁶. Opis przesłuchania Alika wydaje się być wzorowany na opowieści Meursaulta – przytoczone w suchym tonie sprawozdawczym pytania i odpowiedzi nie mają formy dialogu, lecz mowy zależnej, zaś przepytujący Alika śledczy doszukuje się w pozornie nic nieznaczących szczegółach winy bohatera. Schemat wydarzeń znany z *Obcego* przypomina również postawa bohatera, który nie stara się pokazać własnej osoby w lepszym świetle w obliczu stróżów prawa¹⁷:

¹⁶ Celem bohatera Girszyna, podobnie jak postaci Camusa, jest wypowiedzenie prawdy, nie zaś wejście w grę z przedstawicielem władzy sądowniczej (Por. R. Grenier, *Soleil et ombre, une biographie intellectuelle*, Paris: Gallimard 1987, s. 106-107).

¹⁷ Więcej na temat narracji w *Obcym* Camusa zob. R. Quilliot, *L'étranger. Présentation*, w: A. Camus, *Théâtre, récits, nouvelles*, Paris: Éditions Gallimard 1962, s. 1909-1910; a także: B. Nowicki, *Meursault*, „Twórczość” 2014, nr 7, s. 69-77; M. Wierzbicka, *Alienacja – absurd – wolność: figury egzystencjalne w „Obcym” Alberta Camusa*, „Tekstualia” 2011, nr 1, s. 77-84; I. S. Fiut, *Człowiek według Alberta Camusa: studium antropologii egzystencjalnej*, Kraków 1993; W. Szydłowska, *Camus*, Warszawa 2002; A. Grzegorzczak, *Kochanek prawdy. Rzecz o twórczości Alberta Camusa*, Katowice 1999; J.-P. Sartre, *Wyjaśnienie „Obcego”*, w: *Czym jest literatura? Wybór szkiców krytycznoliterackich*, przeł. J. Lalewicz, Warszawa 1968; Ż. Nalewajk, *Nowe szaty Kaina. Problematyka gra-*

Детектив спросил, помню ли я, как поднялся к Вове. Я ответил, помню. По лестнице или в лифте? Услышав ответ, он спросил, почему я избегаю лифта. Я ответил, что приятно ходить по лестнице, если целый день сидишь сиднем сначала на курсах, а потом дома. И в лифте жарко, а сбросить рубашку нельзя, всегда кто-то рядом. Но в тот день вы были в колледже, правда, а обратно возвращались пешком. А это немалое расстояние. Сколько времени вы шли? Мне стало смешно, он пытается доказать, я в тот день устал и потому должен был по всем правилам воспользоваться лифтом. [...]. Детектив спросил, верное ли у них вчера создалось впечатление, что я был рад, когда они пришли. Я сказал, мне очень хотелось доказать, что Вовы не ученые, а ловчилы. [...] Неужели в такую минуту вы могли предаваться этим тщеславным побуждениям! Я сказал, что сейчас уже ничего не изменишь, что было, то было (s. 77).

Sytuacja Alika w trakcie śledztwa budzi skojarzenie z problemem przedstawionym na kartach *Obcego*, którego główny bohater najwyższy wymiar kary otrzymuje nie tyle za sam fakt dokonania zabójstwa, ile za to, że nie płakał na pogrzebie własnej matki¹⁸. Po kilkukrotnej wizycie policji bohater Girszyzna zostaje wezwany do sądu, gdzie mają ważyć się jego dalsze losy. I znów, podobnie jak w przypadku kliszy „małego człowieka” oczekujemy, że dramat „obcego emigracji” – pojawiająca się tutaj gra słów obcy-imigrant (ros. посторонний) wydaje się być zaplanowana przez autora – rozwiąże się w podobny sposób, jak w pierwowzorze literackim. Napięcie akcji podwyższone zostaje poprzez zapis w dzienniku Alika dotyczący reakcji mediów, które jeszcze przed zapadnięciem wyroku osądziły go jako mordercę i radzieckiego szpiega¹⁹ oraz zmiany w zachowaniach postaci drugoplanowych wobec autora zapisek²⁰. Jednak i tym razem Girszyn rezygnuje z zakończenia swojej powieści śmiercią bohatera²¹.

niczna jako perspektywa poznawcza w „Obcym” Alberta Camusa i „Kainie. Opowiadaniu egzystencjalnym” Bohumila Hrabala, „Tekstualia” 2011, nr 1 (24), s. 63-76.

¹⁸ Taką interpretację własnego utworu proponuje sam Camus: „J'ai résumé *L'Étranger*, il y a très longtemps, par une phrase dont je reconnais qu'elle est très paradoxale: “Dans notre société, tout homme qui ne pleure pas à l'enterrement de sa mère risque d'être condamné à mort.” Je voulais dire seulement que le héros du livre est condamné parce qu'il ne joue pas le jeu. En ce sens, il est étranger à la société où il vit, il erre, en marge, dans les faubourgs de la vie privée, solitaire, sensuelle” (cyt. za: R. Grenier, dz. cyt., s. 106).

¹⁹ Dowiadujemy się tego z fragmentu: „Ган драматическим жестом бросил на стол «Новую Речь» и сказал: «Видите, я к вам не побоялся прийти. Может быть, вы за это хоть предложите мне сесть?» Я спросил, почему меня нужно бояться и развернул газету. Там на всю первую страницу чернел заголовок, советчики орудуют в Нью-Йорке” (s. 78).

²⁰ Otoczenie zaczyna się go obawiać. Na przykład bohater zwany „dickensowskim straszylem” (dickensowski urodec) nie drażni go już w windzie, a bohaterka Nola zaczyna odnosić się do niego z rezerwą.

²¹ Girszyn, podobnie jak Dowłatow, okazuje się być przeciwnikiem patosu i tragizmu.

Alik nie ginie za sprawą automatyzmu systemu sądowiczego jak Meursault, ani nie umiera w gorączce jak Baszmaczkin, lecz zostaje uniewinniony, i po rozprawie może spokojnie powrócić do swojego hotelowego pokoju. Ironicznego zakończenia powieści, w którym były redaktor i literat, Alik Bat'kowicz, planuje swoją przyszłość u boku fryzjerki Rity oraz znajduje pracę jako sprzątacznik, nie można jednak zaliczyć do kategorii happy-endów.

Klisza żydowska, czyli gdzie podział się antysemityzm?

Oprócz klisz zaczerpniętych z literatury Girszyn w swojej powieści wykorzystuje także klisze społeczne. W rzeczywistości „na opak”, którą okazuje się być świat zza oceanu, światopogląd i przekonania głównego bohatera nie przystają do nowego doświadczenia. Brak porozumienia Alika ze środowiskiem amerykańskim wynika z rozbieżności pomiędzy jego statusem narodowościowym a wypowiedziami bohatera, nieodpowiadającymi temu, co można by nazwać „kliszą żydowską”. Podobnie jak duża część emigrantów Trzeciej Fali, Alik jest Żydem. Z tego też powodu powinien on, zgodnie z wyobrażeniem współromówców (Amerykanów oraz zamerykanizowanych Rosjan), opuścić ZSRR z powodu dyskryminacji i dopiero w Stanach Zjednoczonych zaznać swobody i równości. Alik rezygnuje jednak z postawy ofiary i twierdzi, że antysemityzmu nigdy nie doświadczył. W rozmowie z pracownikiem opieki społecznej przedstawia natomiast bardziej prozaiczną przyczynę własnej emigracji niż ucieczka przed prześladowaniami:

Он спросил, почему, [...] я уехал из Союза. [...] Может быть, ему надоело ждать, пока я вспомню, и он сказал, раз я еврей, значит, я уехал из-за антисемитизма. Но я ответил, если говорить правду, то из-за своего директора. Должен был уволиться по собственному желанию, а найти другую интересную работу, как в издательстве, я не мог. Думал, здесь найду. Почему же вы один должны были уволиться, если не из-за антисемитизма, спросил мой ведущий. Но я уволился не один, такое же заявление написал и мой друг Маслов, а он не еврей, а во-вторых, сам был виноват, нелестно отзывался о директоре, а в издательстве нашлись люди, которые ему все доносили. Ну, и бывало, на собрании покритикуешь его. (s. 45-46).

Opowieść bohatera o jego życiu w Związku Radzieckim, choć zgodna z własnym doświadczeniem, niezgodna jest z funkcjonującym w społeczeństwie amerykańskim stereotypem Żyda jako ofiary systemu totalitarnego.

Przyświecające jego twórczości założenia wydają się być bliskie tym, które A. Wołodzko opisuje w odniesieniu do Dowłatowa: „Odrzucił tragiczną tonację, właściwą literaturze rosyjskiej, pragnącej naprawiać świat lub demaskować zło” (też: *Pasierbowie Rosji*, dz. cyt., s. 106).

Przedstawienie przez Alika własnej historii niezgodnie z utartą, nie tylko zresztą na Zachodzie, kliszą „losu żydowskiego” wywołuje u pracownika opieki społecznej podejrzliwość i niedowierzanie oraz całkowitą zmianę jego nastawienia do podopiecznego:

[...] он сказал с осуждением, вот вы уверяете, что у вас там нет антисемитизма, а читали ли вы недавно статью о молодых ученых оттуда, им не дали возможности опубликовать свою научную работу, выходит, они говорят неправду? Я понял, он имеет в виду Вов, а они мне сами говорили, что пристроили свою диссертацию в одном областном издательстве, у них там друг. Но я не хотел их выдавать и сказал, не знаю. Он недоверчиво посмотрел на меня и ответил, я могу говорить правду, здесь меня за это не отправят в психушку. Я не знал, что сказать, тогда он снова спросил, почему человек с таким образованием, как у меня, не мог возглавить издательство, где я работал, а директор, без всякого образования почти, мог. Наверное, из-за пятой графы, я согласился. Хотя я лично в начальство не лез. Наверное, он принял это на свой счет, потому что покраснел и сказал недовольным тоном, что я почему-то не хочу признавать того, что всем известно (s. 46).

W przytoczonym fragmencie autor zderza ze sobą dwie narracje: narrację kliszy, zawierającą w sobie wszystkie elementy losu żydowskiego (historia „Wowów” przytoczona przez pracownika opieki) oraz obraz sytuacji, który poznajemy poprzez wypowiedź Alika.

Historia kariery naukowej Wowy i jego małżonki, choć nieprawdziwa, zgodna jest ze stawianymi żydowskim emigrantom oczekiwaniami – bohaterowie występują w niej jako ofiary reżimu. Współbrzmienie ich narracji z amerykańskim wyobrażeniem sytuacji Żydów w Związku Radzieckim przyczynia się do ich sukcesu zawodowego – Wowa, zanim zostanie zabity, wystąpi z wykładami na uniwersytecie oraz stanie się ulubieńcem mediów. Alik, rezygnujący z wykorzystania kliszy Żyda-ofiary w celu zrobienia kariery, skazany jest natomiast na pasmo niepowodzeń – pracownicy opieki społecznej odnoszą się do niego z podejrzliwością i odmawiają mu w końcu zapomogi (choć inny emigrant, tak zwany Satyryk, opisujący w swych utworach ciężką sytuację Żydów w ZSRR, otrzymuje pieniądze), wydawcy zaś nie chcą drukować jego opowiadań. Im dłużej Alik przebywa w Ameryce, tym bardziej przekonuje się, że uwolnienie się od tzw. „piątego punktu” sowieckiej ankiety personalnej, określającego pochodzenie, również za oceną okazuje się niemożliwe.

W Związku Radzieckim pochodzenie żydowskie mogło stać się przyczyną zamknięcia ścieżki kariery (taką ewentualność Alik przyznaje zresztą w trakcie rozmowy z pracownikiem opieki społecznej, choć jak twierdzi, sam dyskryminacji nigdy nie doświadczył), w Ameryce próba przedstawi-

nia własnej biografii poprzez odrzucenie kliszy żydowskiej powoduje podobne konsekwencje. Przyznanie się do tego, że nigdy nie doświadczyło się prześladowań oraz do ateizmu okazuje się być przyczyną odrzucenia społecznego oraz niepowodzeń zawodowych, gdyż, jak konstatuje bohater, „здесь религии это, видно, как партбилет в Союзе” (s. 50). Tym stwierdzeniem autor dziennika stawia znak równości pomiędzy swoją dawną oraz nową ojczyzną – i tu, i tam jednostka zostaje zredukowana do własnej ankiety personalnej i zmuszona do podporządkowania się oficjalnemu dyskursowi. Różnica pomiędzy Związkiem Radzieckim i Ameryką polega tylko na tym, iż „wersja” amerykańska jest odwrotna w stosunku do sowieckiej.

Zderzenie światopoglądu radzieckiego Żyda-emigranta z „kliszą żydowską”, z którą stykał się on za granicą, jest problemem poruszonym niejednokrotnie przez twórców wywodzących się z Trzeciej Emigracji²². Wielu pochodzących z ZSRR autorów wołało się określać jako „rosyjscy inteligeneci” niż jako Żydzi. Wspomnieć w tym miejscu wystarczy chociażby wypowiedzi krytyka literackiego Piotra Wajla na temat własnego pochodzenia czy też stanowisko prozaika Siergieja Dowłatowa²³ – pierwszy, choć przyznawał, że od strony ojca miał rzeczywiście korzenie żydowskie, zdecydowanie odrzucał żydostwo jako element własnej tożsamości²⁴, drugi przez wiele lat odmawiał określenia własnej przynależności narodowej²⁵. Bohater Girszyzna wpisuje się w ten typ rosyjsko-żydowskiego emigranta, który bardziej niż z Mojżeszowym wyznaniem identyfikuje się z mentalnością sowieckiego obywatela²⁶, co z kolei budzi niechęć otoczenia – zarówno ze strony Amerykanów, jak również przedstawicieli poprzednich emigracji.

²² Opuuszczający od lat siedemdziesiątych aż do rozpoczęcia pierestrojki obywatele sowieccy rzeczywiście w większości mieli pochodzenie żydowskie. Zob. M. Tolts, *Demography of the Jews in the Former Soviet Union: Yesterday and Today*, w: *Jewish Life after the USSR*, Eds. Z. Gitelman, with M. Glants and M. I. Goldman, Bloomington 2003, s. 177-178.

²³ Alicja Wołodźko pisze o Dowłatowie: „On sam, choć w jego żyłach płynęła krew żydowska, rosyjska i osetyńska, drwił nieustannie z narodowych -fobii i -fili, a te dotyczące Żydów przedstawiał w stylistyce szmoncesów” (A. Wołodźko-Butkiewicz, *Od pierestrojki do laboratoriów netliteratury. Przemiany we współczesnej prozie rosyjskiej*, Warszawa 2004, s. 208).

²⁴ П. Вайль, *Доверие к потоку, или Безпечный педант. Петр Вайль в беседе с Иваном Толстым*, w: tegoż, *Свобода – точка отсчета. О жизни, искусстве и о себе*, Москва 2012, s. 23.

²⁵ Por. A. Генис, *Довлатов и окрестности*, Москва 2011, s. 106.

²⁶ Interesujące uwagi na temat sowieckości Trzeciej Emigracji zawarte zostały w książce Aleksandra Genisa: A. Генис, *Последнее советское поколение*, w: *Довлатов и окрестности*, dz. cyt., s. 25-39.

Bibliografia

- Camus A., *L'étranger*, w: tegoż, *Théâtre, récits, nouvelles*, préface J. Grenier, textes établis et annotés R. Quilliot, Paris: Éditions Gallimard 1962.
- Fiut I.S., *Człowiek według Alberta Camusa: studium antropologii egzystencjalnej*, Kraków 1993.
- Grenier R., *Soleil et ombre, une biographie intellectuelle*, Paris: Gallimard 1987.
- Grzegorzczak A., *Kochanek prawdy. Rzecz o twórczości Alberta Camusa*, Katowice 1999.
- Malska-Lustig A., *Zachód w oczach rosyjskiego emigranta (Siergiej Dowłatow)*, w: *Kultura rosyjska w ojczyźnie i diasporze. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Lucjanowi Suchankowi*, pod red. L. Liburskiej, Kraków 2007, s. 161-170.
- Nalewajk Ż., *Nowe szaty Kaina. Problematyka graniczna jako perspektywa poznawcza w „Obcym” Alberta Camusa i „Kainie. Opowiadaniu egzystencjalnym” Bohumila Hrabala*, „Tekstualia” 2011, nr 1 (24), s. 63-76.
- Nowicki B., *Meursault*, „Twórczość” 2014, nr 7, s. 69-77.
- Romanowski D., *В поисках «человека в человеке»: «Шинель» Гоголя*, „Slavia Orientalis” 2004, nr 3, s. 341-361.
- Sartre J.-P., *Wyjaśnienie „Obcego”*, w: *Czym jest literatura? Wybór szkiców krytycznoliterackich*, przeł. J. Lalewicz, Warszawa 1968.
- Szydłowska W., *Camus*, Warszawa 2002.
- Tolts M., *Demography of the Jews in the Former Soviet Union: Yesterday and Today*, in: *Jewish Life after the USSR*, Eds. Z. Gitelman, with M. Glants and M. I. Goldman, Bloomington 2003.
- Wierzbicka M., *Alienacja – absurd – wolność: figury egzystencjalne w „Obcym” Alberta Camusa*, w: „Tekstualia” 2011, nr 1, s. 77-84.
- Wołodźko A., *Pasierbowie Rosji. O prozaikach trzeciej emigracji*, Warszawa 1995.
- Wołodźko-Butkiewicz A., *Od pierestrojki do laboratoriów netliteratury. Przemiany we współczesnej prozie rosyjskiej*, Warszawa 2004.
- Абель И., *Нью-Йорк, касриловская окраина*, <http://www.kontinent.org/iliya-abel-gorod-i-mir/>, (dostęp: 2018-06-08).
- Вайль П., *Доверие к потоку, или Безпечный педант. Петр Вайль в беседе с Иваном Толстым*, w: tegoż: *Свобода – точка отсчета. О жизни, искусстве и о себе*, Москва 2012, s. 15-66.
- Генис А., *Довлатов и окрестности*, Москва 2011.
- Гиршин М., *Убийство эмигранта. Брайтон Бич. Романы*, Санкт-Петербург 1993.
- Гоголь Н., *Шинель*, w: *Собрание сочинений в семи томах*, t. 3: *Повести*, Москва 1966, s. 135-169.
- Довлатов С., *Драма на берегу океана*, „Слово/Word. Литературно-художественный журнал” 2008, nr 59, <http://magazines.russ.ru/slovo/2008/59/do7.html> (dostęp 2018-09-28).
- Кривонос В.Ш., «Бедный Акакий Акакиевич» (об идеологических подходах к «Шинели» Гоголя), «Вопросы Литературы» 2004, № 6, s. 139-156.

- Расторгуева В.С., *Старое и новое в «Маленьком человеке»*, «Вестник Красноярского Государственного Педагогического Университета им. В. П. Астафьева» 2012, № 4 (22), s. 310-315.
- *Українські народні прислів'я та приказки*, ред. В. Бобкова, Й. Багмут, А. Багмут, Київ 1963.
- Янковски А., *Проблема самоидентификации в повести Марка Гиришина «Дневник простака. Случай в гостинице на 44-й улице»*, „Мова і культура” 2011, вип. 14, т. 7, s. 370-376.

Małgorzata Sylwestrzak

University of Białystok

**MARK GIRSHIN'S PLAY WITH CLICHES:
LITTLE MAN, STRANGER, JEW**

Summary

The following article analyzes the novel entitled *The Killing of an Immigrant* (*Ubijstwo emigranta*) with the special focus placed on the literary and social cliches present in the narrative. Though Girshin's text is abundant in literary allusions to various works, the article examines only two of them. The first one is a cliché of “a little man”, which constitutes a parallel between the discussed novel and Gogol's story *The Overcoat*. The other is a cliché of “a stranger” adopted from Albert Camus' novel. In the final passages of the article the author attempts to demonstrate Girshin's use of the cliché of a Jew as a victim.

Keywords: Mark Girshin, cliché, Nikolai Gogol, Albert Camus, Jewish literature, victim